

Het duurzaamheidsvraagstuk als sociale kwestie

*Lezing gehouden op 22 oktober 2022 voor het Steenkamp Instituut van het CDA
Henri Bontenbal, lid van de Tweede Kamer voor het CDA*

Wat is het onderscheidende punt van een christendemocratische visie op het milieu- en klimaatvraagstuk? Maakt het uit vanuit welke politieke filosofie je het duurzaamheidsvraagstuk benadert? In deze lezing wil ik op deze vragen een antwoord formuleren.

Dat doe ik in drie delen. In het eerste deel sta ik stil bij het liberale mens- en maatschappijbeeld en spiegel dit mensbeeld met het christendemocratische mens- en maatschappijbeeld. In het tweede deel vertaal ik dit christendemocratische mens- en maatschappijbeeld naar een visie op het milieuvraagstuk aan de hand van de rondzendbrief *Laudato Si* van paus Franciscus. Tot slot wil ik in het derde deel een beperkt aantal lijnen trekken voor beleid.

< 1 >

In 1998 publiceerde de Franse schrijver Michel Houellebecq zijn roman *Elementaire deeltjes*. Ik las het boek in het zomerreces en het is een *fascinerend* en ook wel schokkend boek.

Het gaat over twee halfbroers, Bruno en Michel, eind jaren vijftig geboren bij twee hippieouders die een praktijk voor plastische chirurgie runnen. De relatie tussen deze ouders houdt geen stand, moeder vertrekt naar een hippiesekte in Californië en de jonge broers worden achtergelaten bij hun grootouders, die hen opvoeden.

Bruno heeft een treurige jeugd in een internaat waar hij vernederd en gepest wordt. Het lukt hem maar niet om relaties op te bouwen en hij is almaar op zoek naar steeds extremere vormen van seks. En als hij dan uiteindelijk een vrouw ontmoet waarvan hij lijkt te houden, dan krijgt zij een dodelijke ziekte en vervalt Bruno in waanzin.

Met zijn halfbroer Michel is het niet veel beter gesteld. Ook hij lijkt maar geen relaties te kunnen aangaan en verliest zich volledig in de natuurwetenschap. Hij werkt als onderzoeker aan een theorie om via genetische modificatie het mensenras te verbeteren. Ook bij Michel komt er een vrouw in zijn leven met wie het verkeerd afloopt. Michel loopt uiteindelijk de zee in en wordt nooit meer teruggevonden.

Allerminst een vrolijk boek dus. Het boek komt mij voor als een genadeloze analyse van de generatie '68. De protestbeweging van de jaren zestig luidde de geboorte in van het autonome individu, van de seksuele bevrijding, van de opstand tegen gezag, traditie en moralisme. In het boek *Elementaire deeltjes* wordt – tot in het extreme – uitvergroot wat de consequenties daarvan zijn geweest.

Diepe eenzaamheid en een onvermogen relaties aan te gaan, dát kenmerkt deze roman. De voortdurende zoektocht naar seks door Bruno maakt de eenzaamheid niet ongedaan, maar versterkt deze slechts. De materialistische, wetenschappelijke blik van Michel op de werkelijkheid leidt eveneens tot een diepe eenzaamheid, die eindigt in een individu dat op geen enkele manier meer verbonden is met een ander mens.

De titel van het boek is dan ook treffend: individuen die als elementaire deeltjes op zichzelf staan; atomaire individuen die vooral heel eenzaam zijn. De wereld van Houellebecq is, zoals de Groene Amsterdammer schreef¹, "het atomaire individu dat in de kapitalistische consumptiemaatschappij ontspoord en zich in zijn vervreemding vastklampt aan vrije seks, New Age en nutteloze luxeartikelen. Het bankroet van de libertaire westerse samenleving is volgens Houellebecq ingeluid door de generatie van '68, die de oude waardenstelsels opblies zonder daar iets aan menselijke waarden voor terug te geven."

---

¹ <https://www.groene.nl/artikel/verzadigingspunt-bereikt> en ook <https://www.groene.nl/artikel/mei-68-toont-ons-ook-de-waarde-van-de-verbeelding>

Eén van de denkers die zich uitvoerig met het huidige dominante mensbeeld en morele cultuur heeft bezighouden, is de Canadese filosoof Charles Taylor.² Volgens Taylor wordt ons denken over onszelf bepaald door twee belangrijke denkstromingen, namelijk de Verlichting en de Romantiek. In de Verlichting kwam, mede door de opkomst en het succes van de natuurwetenschappen, een naturalistisch en mechanistisch wereldbeeld op. Daarin werd de mens een rationeel wezen, dat door middel van zijn *instrumentele rede* de wereld van een afstand, objectief beschouwt. Deze objectivering van de wereld leidde tot een onttovering van de wereld, tot een menselijk subject dat is losgeraakt van de natuur, de maatschappij en de medemens; en losgeraakt van tradities, cultuur en religie en de morele kaders die deze met zich meebrachten.

De Romantiek is de tweede denkstroming die het zelfbeeld van de moderne mens bepaalt. In de Romantiek staat de *wending naar binnen* centraal. Ieder mens streeft naar authenticiteit en zelfverwerkelijking. Wat goed is en wat het goede leven is, wordt niet langer bepaald door een morele horizon buiten de mens, maar door de wil van de mens zelf. Zelfverwerkelijking is de belangrijkste opdracht én prestatie van de mens geworden.

Met de wending naar binnen wordt ook de discussie met anderen over wat goed is en wat het goede leven is, onmogelijk. Taylor noemt dit het *liberalisme van de neutraliteit*, want we moeten immers neutraal staan ten opzichte van de levensoriëntatie van een ander, want daarmee respecteren we diens authenticiteit. Alle keuzes zijn goed, als ze maar authentiek zijn. Deze positie leidde vervolgens tot een *zacht relativisme*, een standpunt dat er niet alleen vanuit gaat dat er geen absolute waarheid is, maar ook dat je een ander niet mag bevragen over zijn waarden, deze niet in twijfel mag trekken, want daarmee betoon je geen respect, zo is de gedachte.

---

² Ik put hier vooral uit zijn boekje *De malaise van de moderniteit*.

Het *individualisme*, de *instrumentele rede* en het *zachte relativisme* zijn de drie kwalen van de moderniteit, aldus Charles Taylor. Maar volgens Taylor kan authenticiteit of zelfverwerkelijking als moreel ideaal niet zonder een moreel kader en ook niet zonder de dialoog met de ander. Taylor wijst authenticiteit, individualisme en zelfverwerkelijking niet af, maar schrijft dat 'significante anderen' en 'onontkoombare horizons' juist de randvoorwaarden ervan zijn. Onze keuzes hebben alleen betekenis tegen een morele achtergrond die deze keuzes begrijpelijk maken. En we kunnen onszelf alleen ontplooien in dialoog met anderen.

Wat het moderne mens- en maatschappijbeeld in de praktijk heeft betekend voor het leven van gewone mensen, is door tal van denkers beschreven. De socioloog Zygmunt Bauman bijvoorbeeld duidt onze huidige tijd als 'vloeibare tijden', waarmee hij bedoelt dat de grote verhalen aan kracht verloren hebben en het leven chaotischer en onzekerder is geworden voor veel mensen. De mens moet zijn eigen leven ontwerpen en vormgeven. De maatschappelijke orde bepaalt niet langer wie je bent; wie je zelf bent, is een keuze en je identiteit moet je zelf opbouwen. Je schrijft je eigen biografie. Maar deze vrijheid is een enorme last die de meeste mensen niet kunnen dragen.

Deze tijd wordt gekenmerkt door een enorme onzekerheid en onmacht om relaties duurzaam en betrouwbaar te maken.³ Het individu werd bevrijd 'van de beperkingen opgelegd door het dichte net van sociale banden'. Maar daarmee kwam ook 'een ongekeerde broosheid en kwetsbaarheid van het individu' om de hoek kijken, omdat deze niet langer aanspraak kon maken op de vanzelfsprekende bescherming die dit 'dichte netwerk' bood. De angst om tekort te schieten als individu, om er alleen voor te staan, is overal aanwezig.

Die angst is niet onredelijk, want in deze 'vloeibare tijden' waarin alles in beweging is, moet "alles wat onvoorspelbaar is, of nutteloos, of vervelend,

---

³ Zygmunt Bauman, *Vloeibare tijden*, 2011

alles wat in de weg staat van onze controle over de wereld, [...] worden vernietigd. Zo werkt ook economische vooruitgang. Het oude moet worden vervangen door iets wat efficiënter is. Daardoor ontstaan er overbodige mensen. Wie niet flexibel genoeg is, blijft achter.”⁴

Ik weet niet of u dit herkent, maar ik heb zelf de indruk dat we opnieuw op een scharnierpunt in de tijd staan. We lopen op allerlei manieren vast met het liberale mens- en maatschappijbeeld, dat de afgelopen decennia dominant is geweest. Francis Fukuyama schreef in 1992 over ‘het einde van de geschiedenis’ en de Westerse liberale democratie als de finale vorm van sociale ordening.⁵ Maar wereldwijd staat deze liberale democratie onder druk. In de Verenigde Staten, maar ook in Europa. Inmiddels voelt dezelfde Fukuyama zich genoodzaakt het liberalisme te verdedigen.

Zoals Fukuyama zegt is het liberalisme “een politiek systeem dat zelf geen visie heeft op wat het goede leven is, en er daardoor in slaagt om meningsverschillen succesvol te managen. [...] Jij kunt geloven wat je wilt, maar dat doe je in je privéleven en je bent er niet op uit je denkbeelden op te dringen aan je medeburgers”.⁶ Individuele autonomie en keuzevrijheid staan centraal.

Het gebod ‘u zult authentiek zijn, u zult uw eigen leven vorm geven’ is voor de meeste mensen een last die zij helemaal niet kunnen dragen. Dat autonome individu heeft nooit bestaan en is een gevaarlijke fictie. Het zijn onbarmhartige tijden, want succes en dus ook falen worden volledig op het conto van het individu geschreven.⁷ Het ontbreekt in deze tijd aan de rituelen om met jezelf in het reine te komen, om vergeving te ontvangen; het ontbreekt ook aan gemeenschappen die je opvangen als je het even niet meer redt. Het liberale mensbeeld gaat uit van het idee van volledige

---

⁴ <https://www.trouw.nl/nieuws/de-holocaust-is-een-product-van-de-moderniteit~be83ee9b>

⁵ Fukuyama, Het einde van de geschiedenis en de laatste mens, 1992

⁶ <https://www.trouw.nl/cultuur-media/en-toch-is-er-volgens-francis-fukuyama-nog-steeeds-geen-goed-alternatief-voor-het-liberalisme~bca70fa55>

⁷ Michael Sandel, De tirannie van verdienste, 2020

zelfbeschikking als ultieme waarde, maar het leidt in de praktijk tot mensen die op drift raken in een zee van ongedefinieerde keuzevrijheid. Het leidt ook tot een vijandige identiteitspolitiek dat niet meer naar het gemeenschappelijke zoekt, maar juist naar de confrontatie.

Het liberale mensbeeld is niet alleen onbarmhartig, maar leidt ook tot een economisch denken dat de waardigheid van mens en natuur onvoldoende respecteert. De mens wordt gereduceerd tot consument waarvan wordt verondersteld dat deze rationele, economische keuzes maakt, om het eigen nut te maximaliseren. Maar deze consument blijkt in de praktijk vatbaar voor impulsen en begeerten, voor sociale druk, voor statusangst, voor kortetermijnkeuzes. De arbeidsmarkt vraagt daarnaast van mensen uiterst flexibel te zijn, steeds nieuwe vaardigheden aan te leren of van baan te wisselen als de markt daarom vraagt.⁸ Maar dat lukt veel mensen niet en dus blijven veel mensen achter en kunnen niet meer meekomen.

En in dit wereldbeeld is het milieuvraagstuk vooral een technologisch en economisch vraagstuk. Het klimaatprobleem is een probleem dat we met technologie kunnen oplossen. En de technologie komt er vanzelf als we in de economie maar de juiste prikkels aanbrenge, als we maar de juiste normen in wetgeving verankeren, als we maar de externaliteiten voldoende beprijzen. Kortom, een technocratische aanpak.

Ik vat het huidige wereldbeeld samen in drie punten.

1. De mens is in de eerste plaats een individu en het *ik* gaat boven het *wij*.
2. Wat het goede leven is, is voor iedereen anders: er is geen gemeenschappelijke morele horizon.
3. Het milieuvraagstuk is vooral een technologisch en economisch vraagstuk; een technocratische aanpak is het gevolg.

---

⁸ Richard Sennet, *The Corrosion of Character - The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, 1999

Hoe anders het mens- en maatschappijbeeld van de christendemocratie! Daarin is de mens geen *atomair individu*, maar een *persoon*, een gemeenschapswezen met een intrinsieke waardigheid. De mens is niet te reduceren tot een calculerende consument of een eenzaam individu, maar is ingebed in de relaties met anderen, met zijn leefomgeving; ingebed in gemeenschappen, tradities en cultuur. We zijn geworteld in onze geschiedenis en in onze leefomgeving. We ontplooiën onszelf door in een constante dialoog te zijn met anderen, binnen een gemeenschap die voor ons zorgt. We ontplooiën ons in dialoog met 'significant others' en tegen de achtergrond van een morele horizon, zoals Taylor schrijft.

De vrijheid van een mens is niet een vrijbrief om te doen wat je wilt zolang anderen er maar geen last van hebben, maar is een vrijheid tot het ontdekken van je rol, roeping en verantwoordelijkheid in het leven. Deze vrijheid hebben we te danken aan een gemeenschap, een samenleving die deze vrijheid mogelijk maakt. En dat betekent ook dat we die gemeenschap, die samenleving verantwoordelijkheid verschuldigd zijn. Vrijheid gaat dus altijd samen met verantwoordelijkheid. Het christendemocratisch mensbeeld neemt mensen pas echt serieus, door de mens aan te spreken op zijn *verantwoordelijkheid*. Daarom was de titel van het rapport van het WI-CDA over het christendemocratisch mensbeeld zo goed gekozen, namelijk 'Mens, waar ben je?'

In de christendemocratie is de samenleving geen verzameling individuen die met elkaar in voortdurende concurrentie zijn. De wereld is ons *gemeenschappelijk huis* en mensen zijn juist op samenwerking aangelegd.⁹ De economie en de markt zijn geen entiteiten die los van de samenleving staan en hun eigen regels hebben; nee, de markteconomie

---

⁹ CDA-WI, Zij aan zij, 2020. Te vinden op <https://www.cda.nl/wi/zij-aan-zij>. Zie ook <https://www.cda.nl/vanzwol>.

moet altijd ten dienste staan van het goede samenleven en moet dus ook altijd ingebed zijn in, en begrensd door de samenleving.

Het christendemocratisch mensbeeld is daarnaast tegelijkertijd realistisch én hoopvol.¹⁰ Realistisch, omdat het menselijk tekort, het menselijk falen er een plek in heeft. We hoeven geen totale regisseur van ons leven te zijn en er mag een plek zijn voor falen. Wij hoeven geen *selfmade men* te zijn. Maar ook een hoopvol mensbeeld, want wij geloven dat mensen altijd met elkaar tot nieuwe oplossingen en initiatieven komen. De mens onderscheidt zich van het dier door de *hoop*. En door deze hoop om te zetten in actie.

Het is mijn overtuiging dat we het milieuvraagstuk, het duurzaamheidsvraagstuk niet allereerst moeten benaderen als een technologische of economische kwestie, maar allereerst als een *sociale kwestie*. Het is dé sociale kwestie van de 21e eeuw.¹¹ In een sociale kwestie draait het om de vraag of de *architectuur* van de samenleving nog op orde is; of de wijze waarop onze economie, samenleving en overheid georganiseerd is, nog bij de tijd is. Dat vraagt om een gesprek van de samenleving met zichzelf. Is de manier waarop wij denken over, en omgaan met de wereld, onze leefomgeving, onze medemens hier en elders, rechtvaardig en volhoudbaar?

Dat is ook de vraag die centraal staat in de encycliek *Laudato Si* van paus Franciscus.¹² In deze rondzendbrief zet paus Franciscus het probleem van klimaatverandering en de vernietiging van de natuur op de agenda. Zijn unieke bijdrage aan het debat is vervat in het concept van 'integrale ecologie'. Daarmee is bedoeld dat het klimaat- en milieuprobleem niet versmald kan worden tot een technisch of economisch probleem alleen;

---

¹⁰ Het christendemocratisch mens- en maatschappijbeeld is o.a. schatplichtig aan en verder uitgewerkt in de katholieke sociale leer. Theologen als Romano Guardini hebben bijvoorbeeld een belangrijke bijdrage geleverd. Zie daarover: <https://igniswebmagazine.nl/kerk/romano-guardini-seismoloog-van-de-moderniteit>.

¹¹ Lees hierover het interview met Kim Putters: https://www.tijdschriftcdv.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/CD-2018-4-11/En-dan-nu-de-broederschap.

¹² Te vinden op <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2017/06/Encycliek-van-paus-Franciscus-Laudato-Si.pdf>.

en dat de oplossing dus ook niet alleen in die hoek gezocht moet worden. Nee, een adequate aanpak van het klimaatprobleem begint met een *ecologische bekering* en het besef dat het milieuvraagstuk nauw samenhangt met andere vraagstukken zoals armoede, ongelijkheid, het gezin en menswaardige arbeid.

Zonder “een solide ethiek, een cultuur en een spiritualiteit die hem werkelijk grenzen stellen en hem binnen een heldere zelfbeheersing beteugelen” kunnen we het milieuvraagstuk niet oplossen. Wat nodig is, is een morele cultuur waarin het algemeen welzijn, respect voor de menselijke waardigheid en solidariteit tussen mensen centraal staan.

De economie moet gericht zijn op integrale duurzame ontwikkeling. Want “een technologische en economische ontwikkeling die geen betere wereld en een integraal hogere kwaliteit van leven achterlaat, kan niet als vooruitgang worden beschouwd.” Er is geen groei van de economie mogelijk als deze niet samengaat met menselijke groei.

Paus Franciscus sluit zich aan bij zijn voorganger paus Paulus VI, die in 1967 al schreef: “De ontwikkeling, waarover wij spreken, beperkt zich niet tot een louter economische groei. Wil er sprake zijn van echte ontwikkeling, dan moet deze alomvattend zijn, d.w.z. gericht op de ontplooiing van ieder mens en van de gehele mens.”¹³

Ik rond dit tweede deel af door opnieuw drie kernpunten te benoemen. Ze vormen het spiegelbeeld van de drie punten waarmee ik het eerste deel afsloot.

1. De mens is geen individu, maar een persoon. Geen *ik* zonder *wij*.
2. We hebben een gemeenschappelijke morele horizon, een gedeelde visie op wat het goede leven is, nodig.
3. Het milieuvraagstuk is allereerst een *sociale kwestie*.

---

¹³ paus Paulus VI, *Populorum Communio*, 1967, 14. Te vinden op: <https://rkdocumenten.nl/toondocument/266-populorum-progressio-nl>.

Tot slot wil ik in het derde deel nog kort stil staan bij een aantal denkrichtingen waarmee ik het voorgaande concretiseer.¹⁴

In de eerste plaats zullen we ook in beleid een beroep moeten doen op *ecologisch burgerschap*. Er is op dit moment een sterke tendens om de rol van de burger te minimaliseren; de slogan 'een beter milieu begint bij jezelf' is helemaal uit de mode. Maar christendemocraten zouden daarin niet mee moeten gaan. Ja, 'een beter milieu gaat ook over jezelf'. Als we klimaatverandering beschouwen als een sociale kwestie, dan kunnen we niet alleen naar de overheid of het bedrijfsleven kijken; dan kunnen we in beleid niet alleen rekening houden met economische of technologische aspecten. Het laatste rapport van het IPCC laat ook duidelijk zien dat gedragsverandering een onderdeel moet zijn van de aanpak van klimaatverandering. Dat vraagt om een burger die zijn verantwoordelijkheid neemt; dat vraagt om *ecologisch burgerschap*.

In de tweede plaats betekent het perspectief van duurzaamheid als sociale kwestie dat het gesprek in de samenleving over de architectuur van onze samenleving en economie ook moet worden gefaciliteerd en aangemoedigd. Hoe betrekken we burgers bij het gesprek over het klimaatbeleid? Hoe zorgen we ervoor dat in de samenleving wel degelijk het gesprek kan plaatsvinden over de gemeenschappelijke morele horizon in relatie tot het milieuvraagstuk? Ik moet dan denken aan de mogelijkheden die een *burgerberaad* biedt. Is het niet een goed idee om te verkennen welke rol burgerberaden kunnen bieden in het gesprek over ecologisch burgerschap en wat daarvan verwacht mag worden?

Tot slot zou ik nog iets willen zeggen over *economische groei*. In 1976 presenteerde de minister van Economische Zaken Ruud Lubbers een *Nota*

---

¹⁴ Ik heb ervoor gekozen om in deze lezing niet opnieuw een complete visie op het duurzaamheidsvraagstuk te presenteren. In mijn maidenspeech in de Tweede Kamer heb ik de vertaling van de politieke filosofie van de christendemocratie naar het klimaatbeleid gemaakt: <https://www.cda.nl/actueel/nieuws/maidenspeech-henri-bontenbal>. In onze klimaatvisie heb ik ons duurzaamheidsverhaal beleidsmatig verder uitgewerkt: www.cda.nl/klimaatvisie.

inzake de Selectieve Groei. Ik vind dat nog steeds een prachtig begrip. De vraag in welke richting onze economieën zich moeten ontwikkelen, is nog steeds zeer actueel. De huidige discussie gaat over de vraag of economische groei noodzakelijk is, of *groene groei* mogelijk is of dat we moeten kiezen voor *ontgroeien*. Ik ga deze discussie hier nu niet beslechten, maar de hoofdlijn van christendemocraten zou moeten zijn dat economische groei nooit een doel op zich mag zijn. Waarom het gaat is de *integrale, duurzame ontwikkeling van alle mensen en heel de mens, in respectvolle relatie met onze leefomgeving.* Selectieve, kwalitatieve groei betekent dan: groei die in dienst staat van deze duurzame, integrale ontwikkeling van alle mensen en heel de schepping. Ik denk dat hier nog een belangrijk thema ligt dat wij christendemocraten verder kunnen uitwerken de komende jaren. We kunnen zo het karwei waar Lubbers in 1976 al mee begon, dan verder afmaken.

Dank voor uw aandacht.